

SOBRE EL TOPÒNIM *AWR.BA* DEL DISTRICTE DE DÉNIA ISLÀMICA¹

VICENT CARLES NAVARRO OLTRA
Departament d'Àrab de l'E.O.I. de València

A Salvador Climent Mañó

El geògraf al-Idrīsī (s. XII), a la seua obra «Uns al-muhaÿ wa-rawḍ al-furaÿ», fa menció del topònim <'WRBH> sense vocalitzar. Per la mateixa època, l'autor al-Silafī, a l'obra *Mu'ÿam al-safar* fa esment del topònim *Awraḇa* (que apareix totalment vocalitzat). Un poc posteriorment (s. XIII), a l'obra «al-Mu'ÿib fī taljīṣ al-Andalus wa-l-Magrib» d'Abd al-Wāḥid al-Marrākuṣī, el topònim apareix amb la vocalització *Awriba*.

Tot i que l'evolució fonètica present a aquestos documents no és determinant per tal d'identificar el topònim en l'actualitat (i ens caldria una prova arqueològica definitiva), la situació d'Oliva en la ruta entre Xàtiva-Dénia i València-Dénia, l'existència d'una mina de ferro al lloc on naix el riu *Alfadalí*, així com la falta de testimonis antics (en les fonts escrites) respecte a Orba, fan pensar en la seua identificació amb Oliva.

The geographer al-Idrīsī (s. XII), in his work «Uns al-muhaÿ wa-rawḍ al-furaÿ», mentions the toponym <'WRBH> without vocalizing it. In the same period, the author al-Silafī, in his work *Mu'ÿam al-safar*, mentions the toponym *Awraḇa* (which appears fully vocalized). Some time later (12th century), in the work «al-Mu'ÿib fī taljīṣ al-Andalus wa-l-Magrib» d'Abd al-Wāḥid al-Marrākuṣī, the toponym appears with the vocalization *Awriba*.

Although the phonetic evolution of these documents is not determinant for the identification of the current toponym (and it would be necessary a definitive archaeological test), the following facts lead to its identification with Oliva: the situation of Oliva on the road between Xàtiva-Dénia and València-Dénia, the existence of an iron mine on the spot where the river *Alfadalí* has its source, as well as the lack of ancient evidence (in written sources) in relation to Orba, it suggest about their identification with Oliva.

PARAULES CLAU: topònim / *Awr.ba* / *Ūr.ba* / *Ūrba* / *Awraḇa* / *Awriba* / *Oriba* / *Oliva* / *Orba* / *al-Idrīsī* / *al-Silafī* / *al-Marrākuṣī* / *Dénia Islàmica* / *Bairén*.

Key words: toponym / *Awr.ba* / *Ūr.ba* / *Ūrba* / *Awraḇa* / *Awriba* / *Oriba* / *Oliva* / *Orba* / *al-Idrīsī* / *al-Silafī* / *al-Marrākuṣī* / *Islamic Dénia* / *Bairén*.

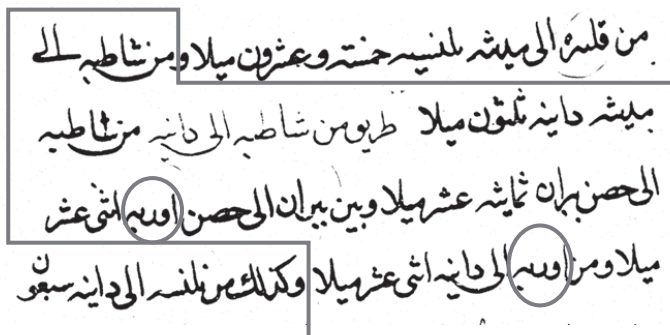
¹ Article publicat originalment sota el títol "Sobre el topónimo «Awr.ba» del distrito de Denia islámica", dins *Anaquel de Estudios Árabes IX* (1998), revista editada pel Servei de Publicacions de la Universitat Complutense de Madrid. La traducció al valencià ha estat feta per Vicent Canet Llidó.

Advertim el lector que, per problemes tipogràfics, no s'ha pogut aplicar la cursiva a algunes citacions i topònims, per la qual cosa hem substituït aquesta per les cometes angulars o llatines (« »).

INTRODUCCIÓ

Fa més d'un segle que hom ve tractant d'identificar el topònim *Awr.ba* i, malgrat tot aquest temps, encara no hi ha acord sobre si es tracta de la localitat d'Orba (la Marina Alta) o la d'Oliva (la Safor). Aquest treball tracta de la possible identificació d'*Awraba-Awriba*, recopilant opinions i resultats dels treballs històrics, lingüístics, toponímics i arqueològics d'anteriors investigadors sobre el País Valencià.

AL-IDRĪSĪ (m. 1165)
Uns al-Muhaj wa-Rawd al-Furaj
 (Solaç de cors i verger de contemplació)
 Manuscrit ("Alif ") n° 1289
 Biblioteca Hasan Husnî d'Estambul
 (fol. 158)

TRADUCCIÓ

“... de Xàtiva a

la ciutat de Dénia (*madīnat Dāniya*) hi ha 30 milles. [EL] CAMÍ DE XÀTIVA A DÈNIA. De Xàtiva al castell de Bairén (*hīsn Bayrān*) hi ha 18 milles, i de Bairén al castell (*hīsn*) d'*Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba* hi ha 12 milles, i d'*Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba* a Dénia hi ha 12 milles...”

Fragment d'un dels manuscrits àrabs d'al-Idrīsī on apareix el nom d'Awr.ba.

LES FONTS DOCUMENTALS

Les fonts àrabs medievals que conec en les quals es menciona aquest topònim, amb alguna variant en llur vocalització, són dels segles XII i XIII. Si ens basem en la data de mort de l'autor, la referència més antiga apareix a l'obra del geògraf al-Idrīsī (493–560 Hègira = 1100–1164/5 Crist) titulada “*Uns al-muhaŷ*”, editada fa pocs anys,² i que, per això mateix, no ha pogut ser utilitzada pels investigadors

² AL-IDRĪSĪ, «*Uns al-muhaŷ wa-rawḍ al-furaŷ*», reproducció facsímil de dos manuscrits preparada per

que, fins ara, s'han ocupat del tema. En aquesta obra, el topònim apareix sota la grafia <'WRBH> sense vocalitzar; per aquest motiu són diverses les lectures possibles. Traduïm el text en qüestió, que diu:

“de Xàtiva a la ciutat de Dénia hi ha 30 milles. Camí de Xàtiva a Dénia. De Xàtiva al castell («ḥiṣn») de Bairén (*Bayrān*)³ hi ha 18 milles, i de Bairén al castell («ḥiṣn») d'*Awṛ.ba/Ūr.ba/Ūrba*⁴ hi ha 12 milles, i d'*Awṛ.ba/Ūr.ba/Ūrba* a Dénia hi ha 12 milles”.

Una altra notícia, que a continuació traduïm, es troba a l'obra titulada *Mu'ṡam al-safar* d'al-Silafī (abans de 485–576 h. = 1092–1180/1).⁵ Ací, el topònim apareix totalment vocalitzat amb la forma *Awṛaba*.

“*Awṛaba* és una de les alqueries de Dénia, en al-Andalus. D'ella és Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. 'Abd al-Raḥmān b. Gālib al-Ḥaḍramī al-Awṛabī, qui va fer la peregrinació i va escoltar [les ensenyances] de Zāhir b. Ṭāhir al-Šaḥḥāmī⁶ en la Meca. Va tornar a Alexandria on va transmetre el que d'ell havia après. Em va dictar unes poesies (*anāšīd*) de son pare”.

Convé assenyalar que aquest text d'al-Silafī fou pres per Yāqūt (575–626 h. = 1179–1229), qui el va incloure en la seua obra *Mu'ṡam al-buldān*.⁷

Per la notícia d'al-Silafī sabem que Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. 'Abd al-Raḥmān b. Gālib al-Ḥaḍramī al-Awṛabī⁸ era natural d'*Awṛaba* i fill d'un poeta anomenat Abd al-Raḥmān b. Gālib al-Ḥaḍramī, que, tal i com indica la seua *nisba* (nom de filiació tribal, d'origen o patronímic), al-Ḥaḍramī, era d'origen àrab,⁹ que va pelegrinar a la Meca abans de l'any 1139 (any de la mort de Zāhir b. Ṭāhir al-

Fuat Sezgin, Frankfurt 1984, s. p. ms. *Alif*, fol. 158 i ms. «Ḥā», fol. 115: edició parcial, estudi i traducció al castellà d'Abid Mizal, J., *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII*, según «Uns al-muḥaṡ wa-rawḍ al-furaṡ» (*Solaz de los corazones y prados de contemplación*), Madrid 1989, text àrab p. 66, trad. p. 94 i pp. 302-303.

³ Les seues ruïnes corresponen l'actual Castell de Bairén o de Sant Joan, a 3 kilòmetres a l'est de Gandia.

⁴ AL-IDRISI, *Uns al-muḥaṡ...*, vegeu ms. *Alif*, fol. 158, i ms. «Ḥā», fol. 115. Hi ha una variant en ms. *Alif*, fol. 158: “... i entre Bairén al castell («ḥiṣn») d'*Awṛ.ba/Ūr.ba/Ūrba*”.

⁵ Iḥsān 'Abbās va fer una edició parcial d'aquesta obra en la qual va extractar les notícies relatives a al-Andalus: AL-SILAFI, «Ajbār wa-tarāṡīm andalasiyya», Beirut 1985, p. 152, biografia nº 98. Per a la vida i obra d'aquest polígraf vegeu 'ABD AL-KARIM, G., «Alejandría y al-Silafī, nexo cultural entre Oriente i al-Andalus», dins *Cuadernos de Historia del Islam*, 7 (1975-1976), pp. 111-151.

⁶ Crec que es tracta del tradicionista Abū l-Qāsim Zāhir b. Ṭāhir al-Šaḥḥāmī al-Nisābūrī (m. 533 h. = 1138/9). Vegeu AL-SUYŪṢI, «Ṭabaqāt al-mufasssīrīn», Beirut (sense data), p. 12, nota 1; KAḤḤĀLA, «Mu'ṡam al-mu'allifīn», Beirut 1957, IV, ed. facsímil, Beirut (sense data), p. 179, entrada: «Zāhir b. Ṭāhir b. Muḥammad al-Nisābūrī al-Šaḥḥāmī, Abū l-Qāsim».

⁷ YĀQŪṢI AL-HAMAWI, «Mu'ṡam al-buldān», Beirut (sense data) I, p. 278, entrada: “*Awṛaba*”; 'ABD AL-KARIM, G., “La España musulmana en la obra de Yāqūt (s. XII-XIII). Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus, extraído del «Mu'ṡam al-buldān» (Diccionario de los países)”, dins *Cuadernos de Historia del Islam*, 6 (1974), monogràfic, pp. 101-102 i nota 178, entrada: “*Awṛaba*”.

⁸ Sobre aquestos dos personatges no he pogut trobar cap informació.

⁹ Relatiu o pertanyent als «Ḥaḍramawt», una de les grans fraccions tribals d'àrabs iemenites. Vegeu IBN ḤAZM, «Yamharat ansāb al-'arab», Beirut 1983, pp. 460-462; TERÉS. E., “Linajes árabes en al-Andalus según la 'Yamhara' d'Ibn Ḥazm”, dins *Al-Andalus*, 22 (1957), p. 430.

Šaḥḥāmī)” i, a més, és molt probable que residira a Alexandria després de 1117, que és l’any en el qual al-Silafī s’estableix per a sempre en el gran port egipci.¹⁰ De tot açò deduïm que l’alqueria d’*Awraḇa* ja existia en el segle XI.

En el *Mu‘yib* d’‘Abd al-Wāḥid al-Marrākuṣī (581– mort post. 621 h., aprox. 647 h. = 1185– mort post. 1224/5, aprox. 1249) el topònim apareix amb la vocalització *Awriba*. Aquesta és la nostra traducció del passatge en qüestió:

“Entre Dénia i Xàtiva hi ha un lloc («mawḏī») anomenat *Awriba*, a mig dia [de camí] de Dénia, en el qual hi ha una mina de ferro”.¹¹

Sabem que al-Marrākuṣī va estar en al-Andalus a principis del segle XIII, almenys en dues ocasions; en què va visitar distintes regions de l’imperi almohade i que va estar en l’actual Múrcia. En l’any 613 (= 1216/7) va marxar cap a Orient i va escriure la seua obra a Bagdad en el 621 (= 1224/5).¹²

Pel que fa a fonts d’època cristiana, la primera menció d’Oliva es troba al *Llibre del Repartiment*, en un assentament datat en febrer de 1249 “*in terminis de Robole et de Mediona et de Oriba*”. També apareix a la mateixa obra (en un altre assentament del mateix any) la variant *Oriva*.¹³

I, referent a la localitat alacantina d’Orba, aquesta no s’ha pogut documentar en els primers escrits cristians. Per altra banda, el castell d’Orba, les ruïnes del qual encara poden veure’s a un kilòmetre al sud del poble, és d’època cristiana i es va edificar, segons Pierre Guichard,¹⁴ per llicència reial concedida en 1289.

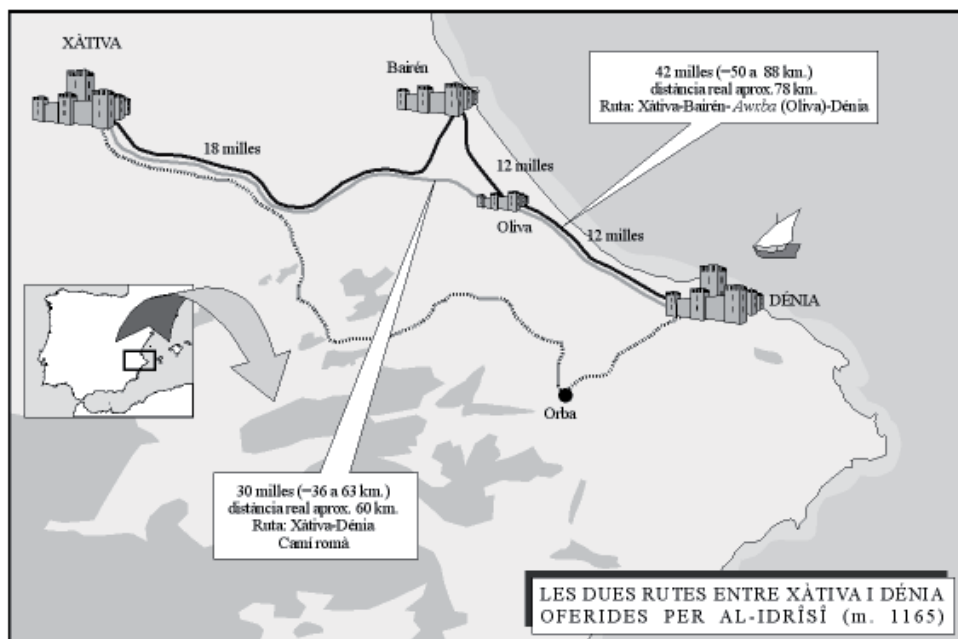
¹⁰ ‘ABD AL-KARĪM, G., “Alejandría y al-Silafī...”, pp. 128 i 134.

¹¹ AL-MARRĀKUṢĪ, «al-Mu‘yib fī taljīs al-Andalus wa-l-Magrib», ed. M.S. «al-‘Aryān» i M.A. «al-‘Alamī», Casablanca 1978, p. 511; Cfr. la traducció d’A. Huici, «Kitāb al-Mu‘yib fī taljīs ajbār al-Magrib por Abū Muḥammad ‘Abd al-Wāḥid al-Marrākuṣī». *Libro de lo admirable en el resumen de las noticias del Magrib*. En la *Colección de Crónicas Árabes de la Reconquista IV*, Tetuán 1955, p. 298.

¹² Sobre la vida d’aquest autor i la redacció de la seua obra vegeu el pròleg de l’edició del «Mu‘yib» que hem utilitzat; Cfr. també PONS BOIGUES, F., *Los historiadores y geógrafos árabe-españoles, 800-1450 A.D.*, Madrid 1898 (reimprés a Amsterdam, 1972), p. 413; LÉVI-PROVENÇAL, E., E.I., I., p. 97, entrada: «‘Abd al-Wāḥid b. ‘Alī al-Tamīmī al-Marrākushī, Abū Muḥammad».

¹³ *Llibre del Repartiment*, ed. i trad. dirigida per Antoni FERRANDO i FRANCÉS, València 1979, n° 2816, p. 264; n° 3111, pp. 296-297. També en el *Llibre del Repartiment* apareix una alqueria, prop de l’actual Sagunt-Morvedre, amb el mateix nom: Oliba u Oriva, vegeu assentaments n° 3134, p. 299; n° 3141, p. 299 i n° 3142, p. 300.

¹⁴ GUICHARD, P., “La repoblación y la condición de los musulmanes”, *Nuestra Historia*, València 1980, III, p. 51, i del mateix autor *Estudios sobre historia medieval*, València 1987, pp. 201-202.

Les dues rutes que, segons el geògraf al-Idrīsī, unien les ciutats de Xàtiva i Dénia. La línia de punts (la qual no apareix en cap font àrab), tracta de mostrar el trajecte a fer en el cas que Awrbā fóra Orba.

ELS CAMINS I LES DISTÀNCIES EN LES FONTS DOCUMENTALS

Un punt important per tal de poder localitzar el topònim és saber l'equivalència d'una milla àrab en el sistema mètric decimal. L'arabista J. Mizal, en el seu estudi de l'obra d'al-Idrīsī, estableix que una milla correspon a una distància que oscil·la entre 1,2 km. i 2,1 km., resumint les propostes fetes per anteriors investigadors.¹⁵ Al-Idrīsī assenyala dues rutes a Dénia des de Xàtiva:

1^a. De Xàtiva a Dénia 30 milles = de 36 a 63 km. (distància real aproximada: 60 km.).

2^a. De Xàtiva a Bairén 18 milles, i de Bairén a Awrbā/Ūrbā 12 milles i d'Awrbā/Ūrbā a Dénia 12 milles: total 42 milles = de 50,4 a 88,2 km. (distància real aproximada: 78 km.).

En la primera ruta, al-Idrīsī estaria referint-se al camí per arribar a Dénia des de Xàtiva, el qual (en la nostra opinió) era aquest: Xàtiva > Benigànim o Genovés > Quatretonda > Llutxent > Benicolet > Terrateig > Almiserat > Ròtova > Palma > Beniflà > Beniarjó > Rafelcofer > Oliva > Dénia. Aquest trajecte, jalonat de castells, és una via d'època ibèrica també utilitzada en època romana.¹⁶ D'Oliva

¹⁵ Vegeu AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muḥaṣṣ...*, p. 36. Considerem vàlida aquesta equivalència.

¹⁶ En època medieval també degué existir un camí que anava per Beniflà > La Font d'En Carròs (Rebollet) > Oliva.

ixen en direcció a Xàtiva dos camins; un és el *camí vell de Xàtiva*, que encara pot seguir-se amb relativa facilitat fins a Xàtiva, i l'altre és el Camí de la Calçada, que desapareix al cap d'un kilòmetre i mig. Aquestos dos camins eren només un que es bifurcava momentàniament per tal de superar la muntanya del Rabat.¹⁷

En la segona ruta, el geògraf àrab ens dona la distància de Xàtiva a Bairén. La ruta seria igual a l'anterior fins a Palma, des d'on seguiria cap a Beniopa i, per fi, Bairén. Aquesta mateixa ruta també pot fer-se des de Xàtiva > Benifairó > Bairén (o bé Xàtiva > Barx > Bairén; la distància és la mateixa). Des de Bairén, per tal d'arribar a Dénia, cal prendre el camí que ve des de València per Cullera, el qual passa, necessàriament, per *Awr.ba/Ūr.ba/Ūrba*. També ho assenyala al-Idrīsī:

“De València a Dénia hi ha setanta milles, de València al castell de Cullera -que està a la vora del riu Xúquer- hi ha vint-i-cinc milles; i de Cullera al castell de Bairén hi ha divuit milles”.¹⁸

El geògraf almeriense al-ʿUḍrī (393–478 h. = 1003–1085), en la seua descripció de la *kýra* (província) de València, assenyala que de Cullera a Dénia hi ha 40 milles.¹⁹ Aquesta via, igual que la descrita en primer lloc, ja era utilitzada pels romans, tal i com ho testimonien les nombroses troballes arqueològiques localitzades en les seues proximitats, i al llarg de tot el seu recorregut. Aquest antic camí, que al seu pas per Oliva s'uneix a l'anterior, rep actualment el nom de *Camí vell de Dénia*.²⁰

Pel que a distàncies es refereix, el testimoni d'al-Marrākušī no permet saber si la referència “a mig dia [de camí] de Dénia” al·ludeix a Orba (17 km.) o a Oliva (22 km.) ja que ambdues distàncies poden ser considerades mitja jornada de marxa. Però, quan diu “entre Xàtiva i Dénia” suposem que es refereix a la ruta que uneix ambdues ciutats, i només cal veure un mapa per comprendre que *Awriba* no pot ser Orba. En primer lloc, perquè no està en el camí més fàcil per anar de Xàtiva a Dénia, doncs cal salvar més accidents geogràfics. El trajecte més curt seria creuar la Vall d'Albaida, vorejar la Serra del Benicadell (per Beniarres o el port d'Albaida), creuar el riu Serpis, per a tornar a pujar a Planes i Margarida, descendir per la Vall de Gallinera, desviar-se a Pego i, des d'allí, endinsar-se de nou en les muntanyes. I, en segon lloc, perquè la distància a recórrer augmenta sensiblement. Per tot això, creem que el topònim citat per al-Marrākušī, per la seua localització, és Oliva.

¹⁷ Per a una relació detallada de les vies de comunicació d'època romana de la zona (especialment entre Bairén i Dénia), vegeu GISBERT, J. A., “L'època romana”, dins *El llibre de la Safor*, Sueca 1983, pp. 246–247.

¹⁸ AL-IDRÍSĪ, *Uns al-muḥaḡ...*, text àrab: pp. 66–67, traducció: p. 94.

¹⁹ Vegeu AL-ʿUDRĪ, «Nuṣūṣ ʿanī l-Andalus min kitāb Tarṣīʿ al-ajbār wa-tanwīʿ al-aḡār wa-l-bustān fī garāʾib al-buldān wa-l-masālik ilā ʾyamīʿ al-mamālīk», ed. ʿAbd al-ʿAzīz al-Ahwānī, Madrid 1965, p. 20.

²⁰ GISBERT, J. A., “L'època romana...”, p. 246.

Fragment de pedra amb una capa de mineral fosc que té un important contingut de ferro

LA MINA DE FERRO D'AWRIBA

Com ja hem vist, al-Marrākušī parla d'una mina o un jaciment de ferro en un lloc anomenat *Awriba*. Des del punt de vista geològic, la zona muntanyosa que envolta Oliva pertany a l'era secundària, en concret, al juràssic i cretàcic.²¹ En aquest període geològic s'originen minerals amb alt contingut en ferro que apareixen sota distintes formes segons les seues combinacions químiques: en òxids com la limonita, i en carbonats com la plumbojarosita entre altres.²² Aquests minerals, així com les vetes i nòduls ferruginosos coneguts com “patatas”, són especialment abundants en una zona situada a un kilòmetre a l'oest d'Oliva, en la torrentera on s'uneixen la *Muntanyeta de Sant Antoni* i el *Tossal Gros*.²³

²¹ FERRAIRÓ, J. M., “La geologia”, dins *El llibre de la Safor*, Sueca 1983, pp. 197-206; CARDONA MIRALLES, S., “El medio físico”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, València 1978, pp. 38-40.

²² ĀUD'A, R. i LUBOŠ, R., *La gran enciclopedia de los minerales*, Praga 1986, (trad. al castellà 1986), pp. 206-207 i 288-289; MOHEN, J. P., *Metalurgia prehistórica. Introducción a la paleometalurgia*, Barcelona 1992, p. 168.

²³ Coordenades de la zona; 30SYJ483107, *Mapa Topogràfic Nacional de España*, Esc. 1:25.000, Oliva 796 I (30-31), Madrid 1988. MOPU. També hem utilitzat el mapa de la mateixa escala i edició de Gandia 796 I (30-31) per completar el terme municipal d'Oliva.

En el s. I d.C., els geògrafs Pomponi Mela i Estrabó ja mencionen l'existència de mines de ferro en la zona de Dénia. A uns pocs kilòmetres d'Oliva, entre Ròtova i Marxuquera, existia una mina de ferro a principis del s. XIX.²⁴ A més a més, a finals del s. XVIII, encara s'extreia al terme d'Oliva mineral de ferro com es pot veure en aquesta nota recollida i publicada per J. Castell:

*"En 11 de enero 1795 se enterró Amore Dei a Bartolomé Balbastre que murió de desgracia en una mina de hierro. En fe Dr. Escrivá, Vicario".*²⁵

En la vessant sud del *Tossal Gros* (293 m.), a una altitud aproximada de 200 metres, van aparèixer, fa anys les restes d'un forn excavat en la terra, el qual va quedar al descobert (i partit per la meitat) quan s'estava obrint un camí. Vessant avall, al peu del forn, poden recollir-se xicotets fragments d'escòria de fundició.²⁶ És possible que queden forns per descobrir prop del que ja coneixem, donat que, a banda de les condicions del terreny, el lloc està exposat al vent del sud-est. Aquest vent, freqüent en el lloc, permetia estalviar (o fins i tot substituir) el treball de les manxes necessàries per aconseguir que el carbó arribe a la temperatura de fusió dels minerals (el ferro fon a 1.536°).²⁷ Creem que aquest últim punt podria explicar l'orientació i localització de l'esmentat forn a una

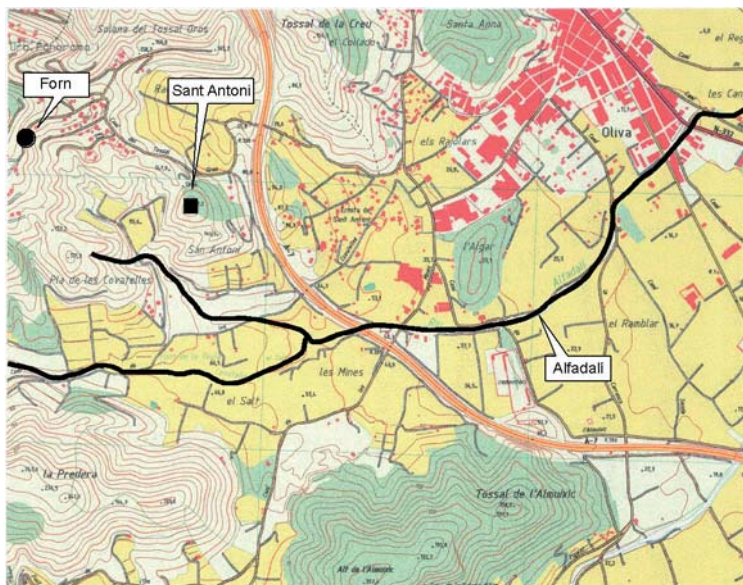
Restes del forn de fosa, partit per la meitat, que es conserva al Tossal Gros. Es pot veure que els seus laterals tenen un altre color degut al calor produït durant el procés de treball.

²⁴ Vegeu ARANEGUI GASCÓ, C., *Els romans a les terres valencianes*, València 1996, p. 74, entrada: "Ferrarium promontorium"; LABORDE, A., *Reino de Valencia. Itinerario descriptivo de las provincias de España*, València 1826, ed. facsímil de París-Valencia, València 1980, pp. 135-136.

²⁵ CASTELL BOMBOI, J., *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Oliva 1996, p. 143.

²⁶ El funcionament del forn seria: "... [una vegada recollit el mineral] el horno de hogar bajo o forja, conseguía en una sola operación separar el metal del mineral de hierro en una excavación del terreno recubierta de arcilla refractaria, utilizando como combustible el carbón vegetal y cuyo producto final era una masa pastosa a la que se limpiaba de escorias mediante un martillo. Hasta fines de la edad media el sistema perduraba con escasas variaciones...", vegeu MUÑOZ DUEÑAS, M. D., "Técnica y producción siderúrgica", *Baética*, 4 (1981), p. 276.

²⁷ En un treball sobre un despoblat de la zona d'Almonte (Huelva) d'època tartèssia i referit al funcionament dels forns per a l'obtenció de plata es diu: "... para llevar a cabo estos procesos (fusión y copelación) era preciso alcanzar una temperatura de 1000-1200 grados, para lo que se empleaba un fuelle de pellejo animal conectado a una tobera, a la vez que se aprovechaban las corrientes naturales de aire mediante una situación y orientación adecuadas...", RUÍZ MATA, D., "Tartessos", dins *Historia de España I. Desde la prehistoria hasta la conquista romana (s. III a.C.)*, dirigida per Antonio Domínguez Ortiz, Barcelona 1990, I, p. 415.

Recorregut del riuet Alfadali

altitud superior a la de la *Muntanyeta de Sant Antoni* (170 m.) situada enfront.

En 1982, Salvador Climent va localitzar dos forns, hui desapareguts, d'estructura similar tot i que de dimensions més reduïdes. Els dos estaven situats en pla i dins de barrancs de poca profunditat. El primer en el camí del Xiricull, a un kilòmetre de *Sant Antoni* i prop del despoblat medieval de Santa Fe (on l'any 2005 vaig trobar restes d'un forn). I, l'altre, en el barranc de Benirrama, al peu del Castellar, recinte fortificat medieval sobre les restes d'un despoblat ibèric. La presència d'aquests forns en zones on els minerals abans esmentats són menys abundants (o fins i tot inexistents) ens porta a pensar que tenien una doble funció; obtenir ferro i, a la vegada, servir per a fabricar útils de qualsevol metall.

Una altra dada significativa, i potser relacionada amb la presència d'una mina de ferro i l'activitat metal·lúrgica en la zona durant l'època musulmana, és el nom del rierol *Alfadali* o *Alfadadi*, un braç del qual naix en la torrentera abans esmentada, i que els habitants del lloc anomenen *riu del Fadrí*. Aquest nom, com assenyala Carmen Barceló, té el seu origen en l'adjectiu àrab «al-ḥadīdī» 'de ferro o relatiu al ferro',²⁸ tot i que també pot derivar del substantiu «al-ḥaddādīn» '[de] els ferrers'.²⁹

Així mateix, per un document del segle XVI, se sap de l'existència (en la zona d'Oliva) d'un assentament, encara no identificat, anomenat Alchadedi: "...

²⁸ El fonema àrab «/ḥ/» passa en valencià a /f/, labio-dental fricativa sorda. Vegeu BARCELÓ, C., *Toponímia àrabica del País Valencià*. Alqueries i castells, Xàtiva 1982, pp. 18 i 62.

²⁹ El fonema àrab /n/ desapareix en posició final. BARCELÓ, C., *op. cit.*, p. 11; Existeix un «Wādī al-Ḥaddādīn» (riu dels ferrers) en el nord de Marroc. Vegeu MARTINEZ RUÍZ, J., "Toponímia menor de «Yebālla» (Marruecos)", *Cuadernos de la Biblioteca Española de Tetuán*, 19-20 (1979), p. 43.

Castell de Sant Antoni, i el seu entorn cap al sud, vistos des del forn trobat al Tossal Gros.

*villam de Reboile et Beniflach et Rafalcofer et Rabat et Oliva et Mediona et Elcha et Alchadedi et Benirrama et Benimacharet et Potries...*³⁰ Aquest nom podria tindre el mateix origen que el del rierol abans esmentat.

DADES ARQUEOLÒGIQUES

En el cim de la Muntanyeta de Sant Antoni, Salvador Climent, descobridor de gran part dels jaciments arqueològics d'Oliva, va trobar en 1972 les restes d'un despoblat de l'Edat del Bronze del qual no queda res, llevat d'alguns elements de la seua cultura material (ceràmiques fetes a mà, dents de falç de sílex, una maça de roca dura, una aixadeta i diversos fragments de molins barquiformes).³¹ De les prospeccions superficials, i dels treballs de neteja que es van dur a terme

³⁰ La troballa d'aquest document inèdit es deu a Pierre Guichard, qui el va descobrir, fa anys, a l'*Archivo Histórico Nacional* de Madrid. Nosaltres hem consultat la còpia del segle XVI, del trasllat fet a Nules (amb data de 18 d'octubre de 1428) d'aquest document de donació de castells i viles feta per Jaume I, en favor de Carròs, fill del comte Alamandi, en Barcelona, i datada el 10 de juny de 1252. *Archivo Histórico Nacional*, Nobleza, Osuna, Lligall nº 597-21 (Carpeta 83, nº 18), *Arxiu Municipal d'Oliva*, Fondo de Microfilms, rotllo nº 6.

³¹ APARICIO, J., GURREA, V, i CLIMENT, S., *Carta arqueológica de la Safor*, Gandia 1983, pp. 249-252, entrada: "Castell de Sant Antoni (Oliva)".

Vista des del peu de l'Almuixich de la muntanya on es troba el Castell de Sant Antoni (al centre) i del Tossal Gros (a l'esquerra).

en part del jaciment l'any 1976, es va obtenir un xicotet conjunt de fragments ceràmics.³² Els murs que hui es poden veure pertanyen a un despoblat medieval, datat (amb reserves) per André Bazzana entre els segles IX-X. Segons aquest autor, l'assentament podria haver tingut una funció militar de control, o de refugi temporal en períodes de dificultat, i considera que pel moment *“il peut être le modèle de villages fortifiés du haut Moyen Âge”*.³³

Hem revisat els materials i no ens atrevim a datar amb garanties un jaciment basant-nos en uns pocs fragments de ceràmica vidriada i alguns diminuts trossos de vores i anses de ceràmica comú.

A banda d'assenyalar la conveniència d'excavar el jaciment, ens agradaria apuntar que la datació de la ceràmica hauria de ser revisada a la llum dels

³² Els materials es troben repartits i dipositats al Museu Arqueològic d'Oliva sota la fitxa *“Castell de Sant Antoni”*, en el Museu Arqueològic de València (S.I.P) on està fitxat com *“Castell de Sant Antoni”*, nº inventari 54.210 a 54.213, i en el Museu Nacional de Ceràmica González Martí de València sota la fitxa *“Castell de Sant Antoni”*.

³³ BAZZANA, A., CLIMENT, S., i MONTMESSIN, I., “Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)”, dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI (1981), pp. 561-574; BAZZANA, A., “Un fortin omeyyade dans le «Shark» Al-Andalus”, dins *Archéologie Islamique*, I (1990), pp. 107-108; BAZZANA, A., *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*, Madrid 1992, I, pp. 281 i 323.

importants treballs de Rafael Azuar i Pedro López Elum, en els quals podem veure que algunes de les ceràmiques estudiades per A. Bazzana poden pertànyer al segle XII.³⁴ Juntament amb la ceràmica de *Sant Antoni*, dipositada en el museu d'Oliva, es troba un fragment de llosa d'arenisca roja en el qual, malgrat el desgast, es veu en una de les seues cares un rebaixat de forma triangular que podria correspondre a un motlle de fundició.

Per tot el que hem exposat anteriorment, creem que cal relacionar aquest despoblat medieval amb el forn abans esmentat, i que la “mina” citada per al-Marrākušī no era una explotació a gran escala sinó, més bé, un xicotet taller metal·lúrgic. Aquest assentament, rodejat de forts murs de maçoneria [els quals estan deteriorant-se greument i amb molta rapidesa], va poder albergar un xicotet grup humà dedicat a l'obtenció del mineral per convertir-lo en ferro, o, fins i tot, fabricar utensilis d'aquest metall.³⁵ La seua situació de refugi és òbvia, però no compartim la hipòtesi militar ja que la seua ubicació respecte al territori circumdant no permet el control sobre cap ruta, la visibilitat territorial cap al nord i l'oest és nul·la i a l'est es troba el mar.

PROPOSTES D'IDENTIFICACIÓ

Fins als nostres dies, dues han estat les hipòtesis per a la localització d'aquest topònim citat per les fonts àrabs. Una hipòtesi l'identifica amb Orba i l'altra apunta la possibilitat que es tracte d'Oliva.

Roc Chabàs fou el primer en identificar-lo amb Orba.³⁶ Asín Palacios també defén aquesta idea i assenyala que *Awraha* és el nom d'una tribu bereber.³⁷ Gamāl 'Abd al-Karīm, amb moltes reserves, també l'identifica amb Orba.³⁸ Tant Dūnnūn Ṭaha³⁹ com J. Mizal⁴⁰ segueixen les tesis d'Asín.

J. Ribera identifica el topònim *Awraha*, citat per Yāqūt, amb Oliva i assenyala que “*Aureba entiendo que es error, y que debería escribirse Auriba, cuya semejanza con Auliba nos hace recordar á Oliva...*”.⁴¹ Per A. Bazzana cal identificar l'alqueria

³⁴ AZUAR, R., *Dénia islámica. Arqueología y poblamiento*, Alicante 1989, pàgs. 450 i següents; LÓPEZ ELUM, P., *La alquería islámica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla. Siglos XI a XIV*, València 1994, p. 357.

³⁵ Des que A. CARBONELL publicara “La minería y la metalurgia entre los Musulmanes en España”, dins *Boletín de la Academia de Córdoba*, 25 (1929), pp. 179-217, tan sols J. VALLVÉ s'ha aproximat al tema en “La industria en al-Andalus”, dins «al-Qanṭara», I (1980), pp. 209-241. No he pogut consultar el seu recent treball “La minería en al-Andalus”, dins *Actas de las I Jornadas sobre Minería y Tecnología en la Edad Media Peninsular*, 1996 (Lleó, setembre de 1995).

³⁶ CHABÀS, R., “La provincia de Denia”, *El Archivo*, I (1886), ed. facsímil, Alicante 1985, p. 258.

³⁷ ASÍN PALACIOS, M., *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid-Granada, 1944, p.126.

³⁸ ABD AL-KARĪM, G., “La España musulmana...”, pp. 101-102 i nota 178, entrada: “Awraha”.

³⁹ DÜNNÜN ṬAHA, A. W., “*Istiqrār al-qabā'il al-barbariyya fī-l-Andalus*”, dins *Awraq*, 4 (1981), secció àrab, p. 44; i també del mateix autor: «Al-faṭḥ wa-l-istiqrār al-'arabī al-islāmī fī šimāl Ifrīqiyyā wa-l-Andalus», Bagdad 1982, p. 283.

⁴⁰ AL-IDRISĪ, *Uns al-muḥaṣṣ...*, pp. 94 i 302-303.

⁴¹ RIBERA, J., “La provincia de Dénia”, dins *El Archivo*, I (1886), ed. facsímil, Alicante 1985, p. 252. Anys

musulmana d'*Auriba* amb Oliva, però no amb la ciutat actual.⁴² J. Coromines l'identifica amb Oliva basant-se en l'aparició tardana d'Orba en la documentació i en el camí a seguir per tal d'anar de Xàtiva a Dénia, citat en les fonts àrabs, com ja hem vist.⁴³ Per la seua banda, C. Barceló considera que, potser, puga relacionar-se amb Oliva, però afegeix que aquest topònim no és d'origen àrab.⁴⁴ P. Guichard considera que tant Orba com Oliva deuen el seu nom a la tribu bereber dels *Awraba*, basant-se en la viabilitat de l'evolució fonètica.⁴⁵

POSSIBLE ADAPTACIÓ FONÈTICA AL VALENCIÀ

En les dues còpies de l'esmentada obra d'al-Idrīsī que hem utilitzat, el topònim apareix sense el grafema auxiliar *hamza* en l'*alif*, sense cap vocal i *hā'* en lloc de «tā' marbūṭa». Dit açò, el nom presenta (al nostre parer) tres lectures possibles: */Awr.ba/*, */Ūr.ba/*, */Ūrba/*.⁴⁶ Per la seua banda, al-Silafī ho recolleix com */Awraba/* i al-Marrākuṣī com */Awriba/*. La vocalització */Awriba/* del primer quart del segle XIII queda confirmada en 1249 en el *Llibre del Repartiment*.

Vegem el pas dels fonemes àrabs al valencià, seguint l'orde que ocupen en la paraula.

1r A. Si la vocal /u/ és llarga, i està en síl·laba tancada pot passar a /o/ en romanç.⁴⁷

B. Si és el diftong /aw/ també passa en romanç com a /o/.⁴⁸

2n A. La /r/, sovint, es conserva en romanç si és interna.⁴⁹

B. La /r/, per dissimilació, pot passar a /l/ en romanç.⁵⁰

3r A. Si la vocal és /a/, en entorn alveolar, pot passar a /e/ en romanç.⁵¹

B. Si la vocal és /i/, i no està en contacte amb velar o faringal, es manté en romanç.⁵²

més tard va mantindre aquesta identificació en *Disertaciones y opúsculos*, Madrid 1928, II, p. 357.

⁴² BAZZANA, A., "El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva", dins *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18 (1984), p. 270.

⁴³ COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, VI, Barcelona 1996, pp. 58-59, entrada: "Orba" i a la mateixa obra, pp. 29-30, l'entrada: "Oliva".

⁴⁴ BARCELÓ, C., *Toponímia àràbica...*, p. 186, entrada: "Oliva".

⁴⁵ GUICHARD, P., *Structures sociales "orientales" et "occidentales" dans l'Espagne musulmane*, París 1977, pp. 272-273. Aquest investigador insisteix en la mateixa hipòtesi en molts dels seus treballs posteriors.

⁴⁶ No incloc, dins de les possibilitats de lectura, */Aw.rba/*, */Aw.r.ba/*, */Uw.rba/*, */Uw.r.ba/* perquè /w/ (bilabial constrictiva) hauria passat al romanç amb les grafies /g/, /v/, /b/ o /u/. Vegeu BARCELÓ, C., *Toponímia àràbica...*, p. 9.

⁴⁷ BARCELÓ, C., *Toponímia àràbica...*, p. 6.

⁴⁸ BARCELÓ, C., *Toponímia àràbica...*, p. 20.

⁴⁹ BARCELÓ, C., *Toponímia àràbica...*, p. 12.

⁵⁰ BARCELÓ, C., *Toponímia àràbica...*, p. 21.

⁵¹ BARCELÓ, C., *Toponímia àràbica...*, p. 4.

⁵² BARCELÓ, C., *Toponímia àràbica...*, p. 5.

4t A. La /b/ es conserva en romanç.⁵³

B. Si la /b/ és intervocàlica, en ocasions passa a /v/ en romanç.⁵⁴

5é A. La vocal /a/, en posició final, es conserva en romanç.⁵⁵

Vist açò, el topònim àrab ha pogut ser l'origen tant d'Orba com d'Oliva, però l'existència d'una vocal /a/ o /i/ en la consonant *rā'* documentada en al-Silafī i en al-Marrākuṣī, fa difícil la possibilitat que es tracte d'Orba.

Zona del Tossal de Sant Isidre vista des del Castell de Santa Anna.

⁵³ Només cita un exemple en el qual es conserva la /b/ en posició intermèdia (Garbí < /garbí/ 'occidental'), a excepció dels topònims que comencen per article.

⁵⁴ BARCELÓ, C., *Toponímia àrabica...*, p. 7.

⁵⁵ Encara que no se cite de forma explícita, hi ha molts exemples recopilats de /a/ (vocal oberta central) en posició final. BARCELÓ, C., *Toponímia àrabica...*, p. 4-5.

7. ETIMOLOGIA DEL TOPÒNIM

Asín i Guichard han relacionat *Awraba* amb el nom de l'homònima tribu bereber, però l'únic personatge que coneixem oriünd del lloc era d'origen àrab (al-Ḥaḍramī). Malgrat açò, el seu patronímic *al-Awrabī* podria, efectivament, fer referència a un lloc que prengué el seu nom d'un assentament bereber. No obstant, pensem que qualsevol aproximació a l'origen del topònim és, de moment, arriscada.

Per A. Bazzana, les restes de l'alqueria musulmana d'*Auriba*, que ell identificava amb Oliva, no estarien sota la ciutat actual, donat que, fins el moment, només s'han trobat testimonis arqueològics anteriors al segle XIV prop d'aquesta.⁵⁶ Diversos són els sondejos efectuats en el perímetre urbà d'Oliva, però encara queda un lloc, situat en la part antiga del casc urbà conegut com el *Tossal de Sant Isidre*, en el qual pogué tindre el seu assentament el «hišn» (castell, lloc fortificat) esmentat per al-Idrīsī.⁵⁷ No creem que el *Castellet de Sant Antoni* pugui ser *Awraba-Awriba*, perquè la seua situació no és tan favorable com la del *Tossal de Sant Isidre*, dins del casc urbà d'Oliva. Diverses són les raons que ens porten a aquesta suposició:

- a) La seua situació topogràfica respecte a l'entorn permetria una fàcil defensa.
- b) És el promontori més proper a la costa, entre Bairén i Dénia.
- c) Des del seu cim es domina tota la franja costera compresa entre aquests dos punts (fins i tot pot veure's amb nitidesa Cullera), la qual cosa permetria el control directe sobre els camins que allí s'uneixen i que condueixen a València, Xàtiva i Dénia.
- d) En el lloc hi ha aigua, com el conegut *pou d'Alzina* i una font, la qual fa pocs anys que es va cegar, situada al peu del tossal.
- e) És, a més, el punt que la tradició popular assenyalava com el lloc on s'assentava la antiga Oliva.

CONCLUSIÓ

Si bé l'evolució fonètica no és determinant per tal d'identificar el topònim, i falta la prova arqueològica que confirme la situació exacta del que fóra el «hišn» o *qaryat* (alqueria) d'*Awrbā*, creem que:

- 1r - la situació d'Oliva en la ruta entre Xàtiva-Dénia i València-Dénia,
- 2n - l'existència d'una mina de ferro al lloc on naix el riu *Alfadali* (la qual considerem que podria ser l'esmentada per al-Marrākuṣī)
- 3r - així com la falta de testimonis antics en les fonts escrites respecte a Orba, tot això ens porta a la seua identificació amb Oliva.

⁵⁶ BAZZANA. A., "El yacimiento medieval...", p. 270.

⁵⁷ He pogut contrastar aquesta dada amb l'arqueòleg municipal d'Oliva, Vicent Burguera, a qui agraïsc la informació facilitada sobre els sondejos efectuats en la ciutat i l'accés als materials dipositats al museu local.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

Fonts

IBN ẖAZM, «Ÿamharat ansāb al-‘arab», Beirut 1983.

AL-IDRĪSĪ, «Uns al-muhaŸ wa-rawḍ al-furaŸ», reproducció facsímil de dos manuscrits preparat per Fuat Sezgin, Frankfurt 1984; ed. i trad. al castellà de la part relativa a al-Andalus de J. ABID MIZAL, *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII, según Uns al-muhaŸ wa-rawḍ al-furaŸ (Solaz de los corazones y prados de contemplación)*, C.S.I.C., Madrid 1989.

AL-MARRĀKUŠĪ, «al-Mu‘Ÿib fī taljīš al-Andalus wa-l-Magrib», ed. M. S. al-‘Aryān i M. A. al-‘Alamī, Casablanca 1978; trad. al castellà d’A. HUICI, «Kitāb al-Mu‘Ÿib fī taljīš ajbār al-Magrib por Abū Muḥammad ‘Abd al-Wāḥid al-Marrākūšī». *Libro de lo admirable en el resumen de las noticias del Magrib. Colección de Crónicas Árabes de la Reconquista IV*, Tetuán 1955.

AL-SILAFĪ, *Ajbār wa-tarāŸim andalasiyya*, edició a cura d’Iḥsān ‘Abbās, Beirut 1985.

AL-SUYŪṬĪ, «Ṭabaqāt al-mufasssīrīn», Beirut (sense data).

AL-‘UDRĪ, «Nuṣūš ‘ani l-Andalus min kitāb Tarṣī‘ al-ajbār wa-tanwī‘ al-aṭār wa-l-bustān fī garā‘ib al-buldān wa-l-masālik ilā Ÿamī‘ al-mamālik», ed. ‘Abd al-‘Azīz al-Ahwānī, Madrid 1965.

Llibre del Repartiment, ed. i trad. dirigida per Antoni FERRANDO i FRANCÉS, València 1979.

YĀQŪṬ AL-ḤAMAWĪ, entrada: “Awraba”, «Mu‘Ÿam al-buldān», I, Beirut (sense data); traducció al castellà de la part relativa a al-Andalus de ‘ABD AL-KARĪM, G., “La España musulmana en la obra de Yāqūt (s. XII-XIII). Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus, extraído del «Mu‘Ÿam al-buldān» (Diccionario de los países)”, *Cuadernos de Historia del Islam*, 6 (1974).

Bibliografia

ABD AL-KARĪM, G., “Alejandría y al-Silafī, nexo cultural entre Oriente i al-Andalus”, dins *Cuadernos de Historia del Islam*, 7 (1975-1976).

APARICIO, J., GURREA, V, i CLIMENT, S., *Carta arqueològica de la Safor*, Gandia 1983.

ARANEGUI GASCÓ, C., *Els romans a les terres valencianes*, València 1996.

ASÍN PALACIOS, M., *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid-Granada, 1944.

AZUAR, R., *Dénia islámica. Arqueología y poblamiento*, Alicante 1989.

BARCELÓ, C., *Toponímia aràbica del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva 1982.

- BAZZANA, A., CLIMENT, S., i MONTMESSIN, I., “Le site médiéval de Sant Antoni de Oliva (Valencia)”, dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI (1981).
- BAZZANA, A., “El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva”, dins *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 18 (1984).
- BAZZANA, A., *Maisons d'al-Andalus Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*, Madrid 1992, I.
- BAZZANA, A., “Un fortin omeyyade dans le “*Shark Al-*”Andalus”, dins *Archéologie Islamique*, I (1990).
- CARBONELL, A., “La minería y la metalurgia entre los Musulmanes en España”, dins *Boletín de la Academia de Córdoba*, 25 (1929).
- CARDONA MIRALLES, S., “El medio físico”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, València 1978.
- CHABÀS, R., “La provincia de Denia”, dins *El Archivo*, I (1886), ed. facsímil, Alacant, 1985.
- COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, VI, Barcelona 1996, pp. 58-59, entrada: “Orba” i a la mateixa obra, pp. 29-30, l'entrada: “Oliva”.
- CASTELL BOMBOI, J., *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Oliva 1996.
- ĎUD'A, R. i LUBOŠ, R., *La gran enciclopedia de los minerales*, Praga 1986, (trad. al castellà 1986).
- ḌUNNŪN ṬAHA, A. W., “Istiqrār al-qabā'il al-barbariyya fi-l-Andalus”, dins «*Awraq*» (secció àrab), 4 (1981).
- ḌUNNŪN ṬAHA, A. W., «*Al-fath wa-l-istiqrār al-'arabī al-islāmī fī šimāl Ifrīqiya wa-l-Andalus*», Bagdad 1982.
- FERRAIRÓ, J. M., “La geologia”, dins *El llibre de la Safor*, Sueca 1983.
- GISBERT, J. A., “L'època romana”, dins *El llibre de la Safor*, Sueca 1983.
- GUICHARD, P., *Estudios sobre historia medieval*, València 1987.
- GUICHARD, P., “La repoblación y la condición de los musulmanes”, dins *Nuestra Historia*, València 1980, III.
- GUICHARD, P., *Structures sociales “orientales” et “occidentales” dans l'Espagne musulmane*, París 1977.
- “KAḤḤĀLA”, U. R., «*Mu'ŷam al-mu'allifīn*», Beirut 1957, IV, ed. facsímil.
- LABORDE, A., *Reino de Valencia. Itinerario descriptivo de las provincias de España*, València 1826, ed. facsímil de París-Valencia, València 1980.
- LÉVI-PROVENÇAL, E., entrada: «'Abd al-Wāḥid b. 'Alī al-Tamīmī al-Marrākushī, Abū Muḥammad», *Encyclopédie de l'Islam*, I, (2ª ed. en francés), Leiden (Holanda), des de 1960.
- LÓPEZ ELUM, P., *La alquería islámica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla. Siglos XI a XIV*, València 1994.
- MARTINEZ RUÍZ, J., “Toponimia menor de «Ġebālla» (Marruecos)”, dins *Cuadernos de la Biblioteca Española de Tetuán*, 19-20 (1979).

- MOHEN, J. P., *Metalurgia prehistórica. Introducción a la paleometalurgia*, Barcelona 1992.
- MUÑOZ DUEÑAS, M. D., “Técnica y producción siderúrgica”, *Baética*, 4 (1981).
- PONS BOIGUES, F., *Los historiadores y geógrafos arábigo-españoles, 800-1450 A.D.*, Madrid 1898 (reimpres a Amsterdam, 1972).
- RIBERA, J., “La provincia de Dénia”, dins *El Archivo*, I (1886), ed. facsímil, Alicante 1985.
- RIBERA, J., *Disertaciones y opúsculos*, Madrid 1928.
- RUÍZ MATA, D., “Tartessos”, dins *Historia de España I. Desde la prehistoria hasta la conquista romana (s. III a.C.)*, dirigida per A. Domínguez Ortiz, Barcelona 1990, I.
- TERÉS, E., “Linajes árabes en al-Andalus según la «Ŷamhar’ d’Ibn Ḥazm»”, dins *Al-Andalus*, 22 (1957).
- VALLVÉ, J., “La industria en al-Andalus”, dins «al-Qanṭara», 1 (1980).